

Obyčeje, rituály a léčitelství valašských pastevců jako svébytná forma šamanismu

Habits, Rituals and Natural Healing of Wallachian Shepherds as a Peculiar form of Shamanism

Ing. PAVEL ŠMÍRA Ph.D., MBA

Ústav etnologie, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy
nám. Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1; e-mail: pavel@smira-print.cz

Do redakce doručeno 6. srpna 2016; k publikaci přijato 1. října 2016

ABSTRAKT:

Předmětem studie je teoretická analýza obyčejů, rituálů a léčitelství v prostředí valašských pastevců. Zvláštní pozornost je věnována šamanismu mezi valašskými pastevci ovcí v horských oblastech. Studie upozorňuje na léčitelství a postavu pastevce, který prostřednictvím různých léčebných aktivit, kouzelnictví a bylin dokázal vyléčit nemocné zvíře nebo i člověka. Cílem této studie je představit jednu z tradičních forem šamanismu v oblasti Valašska, zároveň však objasnit složitý systém obyčejů pastevců, které tvořily součást sezónního přesunu stád s pastevci z nížinných pastvin do horských oblastí (vertikální transhumance).

ABSTRACT:

The subject of the paper is a theoretic analysis of habits, rituals and natural healing in the society of Wallachian shepherds. Special attention is paid to shamanism among Wallachian shepherds in mountainous areas. The paper focuses on natural healing and the shepherd who was able to heal an ill animal or even a man using various healing activities, sorcery and herbs. The objective of the study is to present a traditional form of shamanism from Wallachia, while explaining the complex system of shepherds' habits that were a part of seasonal migration of shepherds and their herds from lowland pastures to mountain areas (vertical transhumance).

ÚVOD

Označení šamanismus není mezi badateli přesně ohraničeno a definováno. Vědci, zabývající se šamanismem se také rozcházejí v názoru, zdali lze tento pojem vztahovat pouze na lovecko-sběračské a pastevecké nebo kočovné společnosti v oblasti Sibíře a na území severní a střední Asie, nebo jej mohou aplikovat na jiné etnické skupiny subarktických oblastí Evropy, Severní a Jižní Ameriky, Austrálie a jižní Afriky (Vitebsky 1996, Eliade 2004). Obecně však tento termín označuje archaický náboženský a kulturní fenomén. Mezi základní rysy archaického šamanismu patří iniciace, trans neboli extáze, kosmologie a mytologie, léčitelství, kostýmy a rekvizity (Zelený 2007). Šamanismus se později začal rozvíjet v západní společnosti, kde přestal být vázán na krajinu a domorodé společnosti. V modifikované formě se tak začal provozovat i u obyvatelů západní civilizace. Základní model šamanismu přestal platit a začala se objevovat nová verze označovaná jako moderní šamanismus nebo neošamanismus – myšlenkový směr, který usiluje o znovuoživení původních šamanských tradic (Tycho 2001).

V první části studie bude rozveden šamanismus mezi valašskými pastevci ovcí v horských oblastech. Konkrétně se bude jednat o jednotlivé obyčeje a rituály pastevců.

Dále bude pozornost věnována jejich léčitelským schopnostem. Hlavní alespoň částečnou spojitost se šamanismem a pastevci ovcí lze spatřovat právě v jednom ze základních rysů původního šamanismu, jímž je léčitelství (Winkelman 1990). Pastevce ovcí můžeme označit za určitého šamana, který se také snažil prostřednictvím různých léčebných aktivit, kouzelnictví nebo bylin vyléčit nemocné zvíře nebo i člověka. Tyto praktiky byly využívány nejen mezi pastevci ovcí, ale také mezi obyvateli nížin, kteří chovali různá zvířata na svých hospodářství (Nahodil – Robek 1959). Stejně jako v případě šamanů udržovali pastevci úzký kontakt s přírodou, díky které získali mnoho vědomostí a schopností, například předpověď počasí, dobrá znalost léčivých bylin nebo schopnost časové i prostorové orientace (Půtová 2015).

Obyčeje a rituály valašských pastevců

Jednotlivé obyčeje pastevců byly organickou součástí pravidelného sezónního přesunu stád s pastevci určitými trasami mezi zimními nížinnými a letními horskými pastvinami (vertikální transhumance). Paralely obyčejů, které provázely život na salaši, jsou spojeny s horskými pastvinami v Karpatech. Jejich základní funkcí bylo především zabezpečení doживosti dobytka a ochrany salaše před zlými silami (Štika 1961, 1964, Půtová 2016). ▶

KLÍČOVÁ SLOVA:

Valašsko, obyčeje, pastevečtví, léčitelství, šamanismus

KEYWORDS:

Wallachia, habits, pastoralism, natural healing, shamanism

Obyčeje při výhonu na salaš – odlučání, redyk a míšání

Den výhonu dobytka na salaše na pastvinách zahajovalo odlučání, kdy pastevec (bača) při východu ze dvora oddělil jehňata od matek. Následně poplival ovce a pomocí jedlové větvičky (četinka) je pokropil svěcenou vodou a přežehnal křížem. V některých případech se ovčím vplétala červenou pentlička k ocasu. Všechny tyto obyčeje a zvyky měly stádo ochránit před úrknutím i jinými způsoby počarování během redyky – výhonu ovčí na hřebeny a mírné svahy hor. Vyhánění ovčí na pastvu se nejčastěji konalo v květnu. Celý pochod do hor probíhal slavnostně, bača a pastýři procházeli brzy ráno dědinou. V průběhu cesty se vyvolávalo, troubilo na trúbu a někdy dokonce střílelo z důvodu udržení dobytka pohromadě a odehnání zlých sil. K tomu sloužily větvičky rváče a jiné zeliny, které si pastevec zastrčil za klobouk. Až na horské salaši proběhlo míšání ovčí, které zahajovalo obhánění stáda kolem stromu. Ačkoliv jednotlivé obyčeje při výhonu na horské salaše lokálně variovaly, sled praktik se však vzájemně podobal (Stolařík 1958, Brouček – Jeřábek 2007).

Po příchodu na salaš se ovce odehnaly na pastvinu, kde se pod dohledem chovatelů ovce popásaly a zvykaly si na život ve stádě. Pastevec jako majitel salaše zde zůstal společně s některými chovateli ovčí (míšaníci), kteří mu pomáhali postavit ohradu pro ovce (košár), nachytat dříví a další potřebné práce. I samotné otevření koliby mělo svůj rituál – při vchodu do koliby nejdříve vkročil bača a za ním gazda.

Bača prohlásil „*Pane bože, daj nám štěstí*“, gazda za ním pak pronesl „*Pane bože, daj*“. V poledne, kdy se z pastvy vracelo stádo, se bača se svými pomocníky věnoval rozdělování ohně, který se udržoval po období celé salašnické sezóny. Označoval se dřevěný oheň nebo také svatý oheň. Tomuto ohni se přikládala veliká čarodějná moc. Oheň plnil důležitou ochrannou funkci a měl hořet až do posledního dne pastvy, v opačném případě hrozilo salaši nebezpečí. V salaši se jiný oheň rozdělovat nesměl, protože podle pastevců pouze svatý oheň chránil horskou salaš za bouře a před úderu hromu (Štika 1964, Tomeš 1979, Marec 2011).

Míšání zahrnovalo všechny organizační i obyčejové praktiky, které se vázaly k začátku salašnické sezóny. Častěji se míšání vztahovalo k prvnímu dni, kdy se kolem poledne vracely ovce spolu s pastevcem z dopolední pastvy na salaš. V tento den, když majitel ovčí přihnal stádo ke kolibě (sezónní pastevecké obydlí), se stádo ovčí obhánělo třikrát kolem stromu. Pastevec se psem krácel před ovčím, které následovali ostatní pastevcem. Kolem postávali chovatelé ovčí (míšaníci) a bránili opustit ovčím houf. Pod stromem stál bača, který měl v jedné ruce dřevěnou nádobu na mléko (geleta) se svěcenou vodou a druhou rukou kropil ovce. Na závěr se ovce uzavřely do košáru. V některých oblastech pastevec poklekl na zem a rukama si zakryl obličej, což mělo ochránit salaš před vlky nebo úrknutím (Štika 1964, Macůrek 1980, Brouček – Jeřábek 2007).

Obyčeje – při výhonu na pastvu

Obyčeje se vztahovaly také na každodenní výhon ovčí na pastvu, kdy pastevec na základě bačových rozkazů a rad odváděl ovce do lesa. „*Když se ovce vyhánějí, bača vezme obušek a hůl třikrát stádo obejde, pak dá valachům rozkazy a propustí je slovy: „Žeňte s Pánem Bohem.“*“ (Bartoš 1880: 381) Poslední ovčí vycházející z košáru na pastvu, stejně tak i cestou na pastvinu, nesměla být černá ovce. To stejné platilo i o poslední ovčí při dojení. Černá ovce znamenala špatné počasí a také se věřilo, že jej může přivolat. Ovčím se věnovala zvláštní pozornost až do svátku svatého Jana Křtitele. Po celou tuto dobu se na ovce nesmělo hlasitě volat, pouze šeptat (Marec 2011).

Obyčej – počítání ovčí a dojení mléka

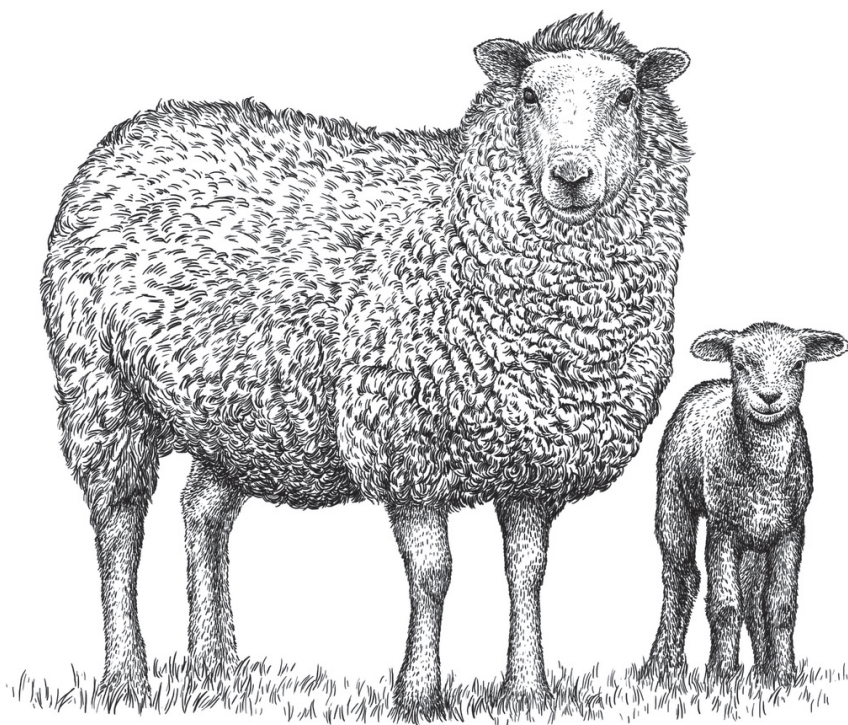
Každodenní práce na salaši podléhala tradici a pevnému řádu, jako dojení mléka a obřadní počítání ovčí, které probíhalo na začátku sezónní pastvy, ale pravidelně i v průběhu sezóny. Na salaši se ovce dojili hned ráno před odchodem na pastvu, následně odpoledne před jejich hnaním zpět na pastvu a nakonec večer po návratu. Ovce se počítaly při výhonu z košáru. Bača jednotlivé ovce sečetl a hlásil je po desítkách nebo dvacátkách, někde i po padesátkách. Poté, co vykřikl konkrétní počet, pastevec jej zaznamenal do palice nebo na čtverhrannou hůl (vrubovnice). Počet ovčí se obezřetně kontroloval, neboť bača musel vrátit míšeníkům stejný počet ovčí, který přijal na začátku salašnické sezóny (Stolařík 1958, Marec 2011).

Obyčej – přivítání hosta na salaši

Obyčeje se vztahovaly také k přivítání hosta na salaši. Zpravidla každý host i bez požádání dostal dva čerpáky žinčice (nápoj z ovčího mléka), aby neodnesl požehnání. Negativně se přijímalo, pokud host žinčici odmítl nebo dokonce vylil. Velká důležitost se také přikládala četince (větvička), která se vkládala do gelety k zachycení nečistoty při dojení. Kdyby se jí někdo zmocnil, mohl škodit salaši, zejména výrobě sýra (Marec 2011).

Obyčej – zákaz výměny košile

Výrazný obyčej představoval zákaz výměny košile. Výbavu pastevců na celou sezónu zajišťovala jediná košile z hrubého plátna, natřená řídkým ovčím máslem (urda) a zakouřená, aby zajistila majiteli ochranu před hmyzem. Košili bylo možné odložit po svátku svatého Jana Křtitele, kdy se pastevec v neděli před vstupem do kostela převlékli. Od tohoto zvyku se začalo postupně upouštět již od konce 19. století, kdy tradiční oděv pastevců vyměnili za pracovní.

Na salaši se pásly zejména ovce a jejich jehňata, konkrétně ovce valašky s hrubší a delší vlnou. © Archiv autora.

Zánik tohoto obyčeje souvisel také se zákazem opuštění salaše (Brouček – Jeřábek 2007, Marec 2011).

Obyčej – zákaz odchodu ze salaše

Závažné ustanovení, které výrazně zasáhlo do způsobu života pastevců, byl zákaz opuštění salaše. V období sezóny, tedy po dobu dvaceti týdnů, nesměl bača ani pastevci vstupovat do dědiny. V případě potřeby zde směl vstupovat pouze hoňák (chlapec pohánějící ovce). Ke konci 19. století se zákaz vztahoval na období od otevření salaše až do svátku svatého Jana Křtitele, kdy probíhala největší dojivost ovcí. Obtížné bylo uhlídat zejména mladé pastevce, kteří se v noci chtěli vytrazit ze salaše za děvčaty. Také ženské návštěvy salaše a pohlavní akt byly po dobu sezóny zakázány. Jejich zálety se údajně projevovaly na nedostatečné kvalitě syra (Brouček – Jeřábek 2007, Marec 2011).

Sváteční dny

Na salaších se praktikovaly podobné obyčeje jako s hovězím dobytčím. Na svatého Ducha pastevce ovcí vyhnal ovce na pastvu kolem jedné, druhé hodiny ranní, aby byl na pastvě první. Ovšem k obyčejům kravařů (ohně, strílení, obkroužení stáda vajíčkem) se nepřipojil. V poledne dostal pouze kus syra. Tento svátek patřil spíše ke kultuře původně zemědělského obyvatelstva. Ale na svátek svatého Jana Křtitele bylo na horách živo. Bylo to období konce některých zákazů. Bača a valaši odložili černé košile. Na salaš vstupovali míšanici a jejich rodiny, mladí lidé nebo muzikanti. Hrál se a zpívalo. Do hor přicházely i bylinkářky a děvčata na vdávání. V tento den směli všichni vstoupit na salaš (Podolák 1969, Marec 2011).

Závěr sezóny – rozsad

Závěr salašnické sezóny (rozsad) nastal na svátek svatého Václava. Den návratu stáda do údolí stejně slavnostní jako výhon na pastvu. Po dojení v poledne se ovce vyhnali z košáru, kde si je rozebrali míšanici a společně s pastevci začali sestupovat do údolí. Bača ještě uhasil oheň, uhlí a popel rozsypal před kolibou a vatru zalil vodou. Po několika týdnech proběhla podzimní hromada, čímž se salašnická sezóna definitivně uzavřela (Podolák 1969, 1982, Marec 2011).

ČARODĚJNICKÉ A LÉČITELSKÉ SCHOPNOSTI PASTEVCŮ OVCÍ

Bačovo čarování a kouzelnictví – léčivé byliny

Víra ve zvláštní schopnosti bačů byla rozšířena po celé horské oblasti východní Moravy, Těšínského Slezska a v Karpatech. Bačům se přisuzovaly léčitelské, věštecké, zaříkavačské a další

schopnosti. Ostatně již výhon ovcí na pastvu byl spojený s tradičními magickými úkony bači. „Ustálený postup se zachovával zejména při vstupu stáda do košáru, při prvním počítání ovcí a při prvním dojení.“ (Podolák 1982: 143–144) Rovněž pastevci v nížinných oblastech disponovali mnohými vědomostmi. Pastevci měli velmi dobré znalosti jednotlivých léčivých bylin, vyznali se také v jejich pěstování a sběru. Zejména však bačové léčili konkrétní nemoci zvířat. Obecně byly mezi pastevci rozšířené pověřivé představy o přírodě a nadpřirozených bytostech, jako víra v dábla nebo čarodějnice (Štika 1960, Marec 2011).

Čarodějné praktiky a zaklínací formulky mezi zneprátenými bači

Zneprátení bačové uplatňovali čarodějné praktiky nebo zaklínací formulky zejména za účelem vydojení cizího stáda. Bača vetkl obušek do stromu, kolem stromu vyryl holí kolo a přitom pronášel kouzelné formulky. Když za obušek několikrát zatahal, začalo se řinout do připravené nádoby mléko cizích ovcí. Úspěch se však nevztahoval na všechny. Bača se musel narodit na svatého Jana Křtitele a rukojeť svého obušku musel uříznout o svatojánské noci a na druhý rok na Velký pátek s ním vstoupit do kostela. Teprve potom získal čarovnou sílu. Jiný způsob „brání užitku“ se uplatňoval pouze v noci před svátkem svatého Jana Křtitele. K tomu posloužila nuše na trávu nebo i prostěradlo, které se táhlo po cizí pastvině, až bylo celé promáčené od rosy. Ve vlastní stáji z něj pak vyždímali vodu. Vlastní dobytek pak lépe dojíl, zatímco sousedův jakmile po této pastvině přešel, dojíl málo a často i onemocněl. Stačilo také potajmu vstoupit do cizího chléva a sebrat trochu exkrementů a ty doma spálit. Dobytek, od kterého pocházely, potom mohl ochořet a dojíl špatné mléko (Marec 2011).

Příčarování nemocí pomocí bylin

K nejčastějším bylinám, které se používaly mezi pastevci k příčarování nemocí, patřila dymnivka plná (*Corydalis digitata Pers.*). Tato bylina se vyskytuje ve vyšších polohách. Nejprve se vykopala v lese a následně se usušila. Dymnivka plná, která měla po usušení podobu provázků, se postrouhala a podala vlastním ovcím. Ovce se poté hnaly přes místo, kterým procházely, nebo se měly pást i ovce sousedního bači. Ovcím, jež pozřely tuto trávu pošpiněnou slinami a výkaly sousedního stáda, „vemeno oteklo a mléko bylo krvavé“ (Domluvil 1907: 25). Podobné účinky měl také prostřelec (*Gentiana crutiata L.*). Mezi další byliny patřil drapák, blíže botanicky neurčený, a posed bílý (*Bryonia alba*). Ten naopak sloužil k zajištění

dojení a ochraně ovčího stáda. Měl chránit stádo i salaš před zlými silami a zejména před uřknutím (Václavík 2005, Marec 2011). Největší účinek měly byliny nasbírané o noci svatojánské, jako například úročník bolhoj (*Anthylis vulneraria L.*). Spolu s touto bylinou se podávala také zeměžluč (*Centaureum*) a některé další byliny. Zvláště ovcím byla určena vytrvalá bylina vítot obecný (*Polygala vulgaris L.*). Když jí bylo zvíře uřknuto, užil se devaterník velkokvětý (*Helianthemum chamaecistum vulgare*), který dokázal zbavit dobytče tohoto očarování (Domluvil 1907, Huba 1988, Marec 2011).

Bačové, pastevci a příroda

Několikaměsíční život pastevců ovcí v přírodním prostředí a jejich dlouhá odloučenost od trvalých lidských sídel je naučila určitě „sebestatečnosti“ a chápání, interpretace přírodních jevů a tajemných úkazů, případně využití přírodních sil pro své potřeby. „Od prvního jarního výhonu ovcí na salaš až do podzimního rozsadu ovcí žili v úzkém kontaktu s přírodou, odloučení od svých rodin a odkázání sami na sebe.“ (Podolák 1982: 167) Odkázanost na vlastní síly nutila pastevce poradit si v každé situaci. Odráželo se to nejen v léčení dobytka, ale i v oblasti časové orientace, při předpovědi počasí, léčení lidí a v celkovém zabezpečení prosperity chovu, který tvořil důležitý zdroj obživy. Důležitá byla především starost o zdraví ovcí. Při jejich onemocnění se používaly tradiční lidové praktiky, v nichž nescházely také způsoby magického charakteru (Podolák 1967, Keresteš 2008). Na základě sounáležitosti s přírodou dokázali bačové a pastevci ovcí předpovídat počasí podle různých úkazů v přírodě. Počasí se mohlo předpovídat podle mléka, ohně v kolibě nebo podle chování ovcí. Když bylo mléko zpěněné – znamenalo to, že bude pěkné počasí, když byla naopak pěna slabá, signalizovalo to příchod deště a chladné počasí. Jakmile začaly na vnější straně kotle hořet saze, ovce byly nepokojné při pastvě nebo se při dojení vytvářely bubliny na mléce, očekávala se změna počasí k horšímu, případně dešť. Špatné počasí signalizoval měsíc v úplňku nebo ozvěna přicházející z velké vzdálenosti. Někteří pastevci se orientovali také podle mraků, polohy slunce a stavu oblohy (Štika 1960, Podolák 1967).

Magické úkony bačů

Mnoho magických praktik bačů souvisely s dojením mléka. Jakmile ovcí hnusal vemeno, bačové ji považovali za očarovanou. Když chtěl bača zabezpečit dostatek mléka pro své ovce na úkor ovcí z jiného salaše, nasbíral během

- ▶ svatojánské noci rosu na cizí pastvině. Mnoho zvyků se vztahovalo také k ochraně ovcí proti strigám¹. Všeobecně platil zákaz do svatého Jana vynášet smetí z koliby, proto se zametal pod práh. Za účinný prostředek se považovala také štola z kostela, kterou si bača vzal od kostelníka a zakopal na místě, kde ovce přecházeli do košáru. Bačové pomáhali nejen ovcím na salaši, ale také dobytku gazdů v dědině. Když chovatel zjistil, že jeho dobytek dojí málo mléka, obrátil se na jasnovidku nebo se poradil s prorokem (Podolák 1967, Keresteš 2008).

Pastýřská magie – význam některých zvířat

V pastýřské magii zastávala důležitou úlohu také některá zvířata, zejména žáby. Velké množství znalostí bači se vztahovalo také na ochranu proti jedovatým hadům. Všeobecně se věřilo, že zakletí hada zajistí, že již nikdy více nikoho neuštkne. Zakletý had se poznal podle toho, že zčernal a zešedl. Ten, kdo znal zaklínadlo, ho nesměl nikomu prozradit, protože by ho už až do smrti nemohl použít. Proto znalci zaklínadel prozrazovali a předávali toto tajemství až na smrtelné posteli někomu z rodiny.

¹ Zlá a nenávidná žena, čarodějnice, která působila škody na salaši i v dědině.

Při zaklínání se nesmělo vynechat ani jedno slovo, tím by člověk ohrozil sám sebe (Podolák 1967, 1982).

ZÁVĚR

Jednotlivé obyčeje, rituály a léčitelství valašských pastevců ovcí můžeme označit za specifickou formu šamanismu. Právě léčitelství je považováno za jeden ze základních rysů tohoto kulturního a náboženského fenoménu. Jednotlivé obyčeje pastevců měly své kořeny již v minulosti a vypovídají o hluboké tradici, provázanosti a až závislosti pastevců na přírodě. Pastevci podobně jako šamani byli odkázáni na úzký kontakt s přírodou, proto se také často obraceli k různým nadpřirozeným silám. Používali praktiky, které měly zajistit především dostatek úrody, zdraví zvířat nebo jejich užitkovost, zejména dojivost. Nejednalo se pouze o pověřivost pastevců, nýbrž i o znalost přírodních jevů a schopnost využít poznatky o přírodě v každodenním životě, v zabezpečení existence a zajištění obživy, což se současně projevovalo v udržitelném využívání přírodních zdrojů, minimalizaci destruktivních projevů nebo ochraně proti živlům.

LITERATURA

- Bartoš, F. (1880). Moravské Valašsko, kraj a lid. Osvěta 10, 369–386, 449–464.
- Brouček, S. – Jeřábek, R. (eds.). (2007). Lidová kultura: národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska. Praha: Etnologický ústav Akademie věd České republiky v Praze a Ústav evropské etnologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně v nakl. Mladá fronta.
- Domluyil, E. (1907). Aberglauben der Schafhirten oder „Valachen“ in der mährischen Walachei. Zeitschrift für österreichische Volkskunde 13, 23–26.
- Eliade, M. (2004). Šamanismus a nejstarší techniky extáze. Praha: Nakladatelství Argo.
- Jarošová, B. (2007). Pastevecká tradice na východní Moravě. Její minulost a současné snahy o revitalizaci. Diplomová práce. Brno: MU FF – Ústav evropské etnologie.
- Huba, P. (1988). Zázrivá. Martin: Osveta.
- Keresteš, J. a kol. (2008). Ovčiarstvo na Slovensku. Považská Bystrica: Nika.
- Macůrek, J. (1980). Z minulosti východní Moravy v 18.–19. století. Brno: Muzejní a vlastivědná společnost.
- Marec, J. (2011). Tradičné liečiteľstvo a ľudova mágia na horných Kysuciach. Martin: Matica slovenská.
- Nahodil, O. – Robek, A. (1959). České lidové pověry. Praha: Orbis.
- Podolák, J. (1967). Pastierstvo v oblasti Vysokých Tatier. Bratislava: Slovenská akadémia vied.
- Podolák, J. (1969). Horehronie: kultúra a spôsob života ľudu. Bratislava: Veda.
- Podolák, J. (1982). Tradičné ovčiarstvo na Slovensku. Bratislava: Veda.
- Půtová, B. (2015). Skalní umění: portugalská naleziště FozCôa a Mazouco. Praha: Univerzita Karlova v Praze, nakladatelství Karolinum.
- Půtová, B. (2016). New Findings on Rock Engravings in the Oukaimeden Valley (High Atlas, Morocco) and Their Implications to the Local Transhumance. Anthropologia integra 7, 2, 33–46.
- Stolařík, I. (1958). Hřčava: monografie goralské obce ve Slezsku. Ostrava: Krajské nakladatelství.
- Šárová, L. (2009). Šamanismus a jeho současná pozice v ČR. Bakalářská práce. Pardubice: Filozofická fakulta – Katedra Religionistiky a filozofie.
- Štika, J. (1960). Ke způsobu života valašských salašnických pastevců za feudalismu. Vlastivědný věstník moravský 15, 196–202.
- Štika, J. (1961). Rozšíření karpatské salašnické kultury na Moravě. Český lid 48, 97–98.
- Štika, J. (1964). Vývoj salašnického chovu dobytka na východní Moravě. Agrikultúra 3, 7–27.
- Tomeš, J. (1979). Lidové obyčeje při salašnictví na Těšínsku. Těšínsko. Vlastivědný zpravodaj okresu Karviná a Frýdek-Místek 4, 27–28.
- Tycho, A. P. (2001). Tak mnoho cest: příručka o náboženstvích, sektách, New Age a nových duchovních směrech. Olomouc: Spolek moravských nakladatelů.
- Václavík, A. (2005). Luhačovské Zálesí: příspěvky k národopisné hranici Valašska, Slovenska a Hané. Luhačovice: Atelier IM ve spolupráci s Mikroregionem Luhačovské Zálesí.
- Vitebsky, P. (1996). Svět šamanů. Praha: Knižní klub – Nakladatelství Práh.
- Winkelman, M. J. (1990). Shamans and Other „Magico-Religious“ Healers: Cross-Cultural Study of Their Origins, Nature, and Social Transformation. Ethos 18, 3, 308–352.
- Zelený, M. (2007). Malá encyklopedie šamanismu. Praha: Libri.